ÖZBEKİSTAN'DA ULUS KİMLİK-DIŞ POLİTİKA İLİŞKİSİ

Turhan Dilmaç

Kitapta yer alan görüşler müellifin şahsi fikirleri olup,
çalıştığı kurumu bağlamamaktadır.

ÖTÜKEN

GİRİŞ

Tengri Tealaning inayeti bilen ve
Hazreti on serveri kainatning şefaati bilen
Babür Şah
Babürname[1]

Sovyetler Birliği'nin tarihe karışmasıyla bağımsızlığına kavuşan on beş devletten biri de Özbekistan'dır.

Özbekistan, tarihi, coğrafi konumu, nüfusu, stratejik önemi, bölgesinde sahip olduğu ağırlık ve bağımsızlık sonrası izlediği dış politikayla ayrı bir ilgiyi hak eden, dış siyasetinin temel nitelikleri öğrenilmesi gereken önemli bir bölgesel aktördür.

Daha 1920'li yıllarda büyük Başkurt-Türk tarihçi Zeki Velidi Togan, Özbekler'in Orta Asya coğrafyasında sahip oldukları ağırlıkla "Türkistan'ın siyasi hayatında en mühim rolü oynayacaklarının şüphesiz olduğu" tespitini yapmıştı.[2]

Benzer şekilde, bağımsızlığını kazanmasından sonra Özbekistan'ın Orta Asya'da etkin ve belirleyici bir ülke konumuna geleceği yaygın bir görüştü.[3]

Mamafih bu önemine rağmen, bağımsızlığının üzerinden 25 yılı aşkın bir süre geçen bu önemli ülkenin gerek toplumsal yapısı gerek

---

[1] "Tanrı Teala'nın inayeti ile ve Hazreti Kainat Serveri'nin şefaati ile", *Babürname*, Muhammed Zahiruddin Babür, Taşkent, Yuldizça 1989

[2] Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türk ili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, Enderun Kitapevi, 1981, s. 46. Türkistan'ın coğrafi sınırları konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Türkistan, yaygın kabul edilen bir görüşle, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın oluşturduğu Batı Türkistan, Uygur Türkleri'nin yaşadığı Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisindeki Doğu Türkistan ve Afganistan'ın kuzeyindeki Afgan Türkistanı'ndan oluşmaktadır. "Türkistan" terimiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Alaattin Yalçınkaya, "The Frontiers of Turkestan", Central Asian Survey, 16 (3), 1997.

[3] Martha Brill Olcott, Central Asia's New States: Independence, Foreign Policy and Regional Security, Washington, United States Institude of Peace Press, 1996, s. 113, Olcott, Özbekistan'ı "Orta Asya'nın içgüdüsel emperyalisti (*instictive imperialist*)" olarak nitelendirmektedir.

siyasi teşkilatlanması gerekse dış politikası hakkında Türkçe yayınlanmış eser sayısı hala oldukça sınırlıdır.

Elinizdeki kitabın konusu, ülkemizdeki bu eksikliğin giderilmesine bir katkı teşkil etmesi umuduyla, tarihsel süreç içerisinde şekillenen "Özbek" kimliğiyle, bu kimliğin Özbekistan'ın bağımsızlığının ardından izlediği dış politika üzerindeki etkilerinin araştırılması olarak belirlenmiştir.

Özbek kimliğinin oluşumu, tarihsel sembollerin bu sürece etkisi, İslam'ın Özbek toplumunda algılanma ve tatbik biçimi, bugünkü Özbekistan'ın sınırları ve yönetim yapısıyla temelinin atıldığı Sovyet döneminin mirası, Özbek kimliğini etkileyen diğer kimlik tanımlamaları gibi konular bağımsız Özbekistan'ın dış politikasına tesirleri çerçevesinde irdelenecektir.

Mackinder'in meşhur teorisine göre "dünyanın kalbi"[4] olan Orta Asya, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte esaretten kurtularak yeniden dünyanın ilgi odaklarından biri haline gelmiştir.

Zengin doğal kaynakları, Rusya Federasyonu ve Çin Halk Cumhuriyeti gibi iki devasa güç arasındaki coğrafi konumu, gelecek vadeden pazar olanakları bölgenin önemini ABD ve Batı nezdinde artırmış; bölge halklarının Müslüman olmaları siyasi İslam'ın yükselişe geçtiği bir dönemde rejim veya mezhep ihracı çabasındaki ülkelerin de alakasının bölgeye yönelmesine neden olmuştur.[5]

Bunun yanı sıra, yıllar sonra Orta Asya'da Türk soylu halkların çoğunluğu oluşturduğu dört yeni cumhuriyetin (Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan) bağımsızlığını kazanması Türkiye'ye yeni imkânlar sağlamış ve iyimserlik havasının doğmasını sebebiyet vermiştir. Bu durum çeşitli uluslararası çevrelerde Pantürkizm idealinin yeniden canlanabileceği yorumlarının yapılmasına dahi neden olmuştur.[6]

---

[4] Halford Mackinder, "The Geographical Pivot of History", Geographical Journal, No: 23, Nisan 1904.

[5] Eski SSCB'deki renkli ve kıymetli madenlerle uranyum rezervlerinin çoğu, doğal gaz, petrol, kömür, altın, çinko, kurşun ve toplam hidroenerji kaynaklarının 1⁄4'ü Orta Asya Cumhuriyetlerinin payına düşmekteydi. M. Ş. Gubaydulina, "Orta Asya'nın Jeopolitik Çizgileri (Bazı Teorik ve Pratik Bakış Açıları)", Stratejik Analiz, Cilt 1, Sayı 6, Ekim 2000, s. 83.

[6] Antony Hyman , "Turkestan and Pan-Turkism revisited", Central Asian Survey, 16 (3), 1997.

Bölgenin eski "büyük ağabeyi" Rusya konumunu "yakın çevre"[7] politikasıyla korumaya çalışırken, Çin Halk Cumhuriyeti de gelişen ekonomisi çerçevesinde Orta Asya'yı önce iktisadi sonra da siyasi etkinlik kurabileceği bir coğrafya olarak görmeye başlamıştır.

11 Eylül saldırıları ve Afganistan operasyonuyla Orta Asya'nın stratejik öneminin artması dünyanın dikkatini yeniden bölgeye çekmiştir. Batı'nın konjonktürel aşırı ilgisindeki nisbi gerilemeye rağmen Orta Asya, dünya jeopolitiği açısından özellikle ÇHC'nin yükselişi ile RF-ÇHC münasebetleri bağlamında, önemli bir bölge olmayı sürdürmektedir.

Bu çerçevede Özbekistan, 1991 sonrasında çeşitli ülkelerin farklı mülahazalarla yakın ilgi göstermeye başladıkları Orta Asya'nın "siyasal sinir merkezinde ve ekonomik açıdan tam göbeğinde bulunmaktadır".[8]

Özbekistan'ın diğer tüm Orta Asya ülkeleriyle sınırı vardır ve 32 milyon ile onların toplam nüfusuna yaklaşık bir nüfusa sahiptir. Ayrıca hudut komşusu olduğu tüm ülkelerde etnik olarak kendisine yakın azınlıklar mevcuttur.[9]

Özbekistan'ın Türkmenistan hariç diğer bölge ülkelerinin aksine Rusya Federasyonu ve/veya Çin Halk Cumhuriyeti'yle ortak sınırı bulunmamaktadır ve bu anlamda jeo-stratejik derinliğe sahiptir. Orta Asya'da lider rolü oynamak istediği ve bölge ülkelerini tahakkümü altına alma arzusunun emarelerinin gözlemlendiği ileri sürülen[10] Özbekistan, aynı zamanda askeri açıdan bölgenin en yüksek kapasiteye sahip ülkesidir.[11]

---

[7] "Yakın Çevre/ближнее зарубежье" eski SSCB topraklarının Rusya Federasyonu'nun ekonomi ve güvenlik açısından yaşamsal çıkar alanı olduğunu ileri sürerek bu bölgedeki gelişmeleri denetlenmesini öngören bir dış politika terimidir. Geniş bilgi için bkz. Erel Tellal, "Rusya'yla İlişkiler", Baskın Oran (der), Türk Dış Politikası-II, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 386.

[8] Ahmet Raşid, Orta Asya'nın Dirilişi: İslam mı Milliyetçilik mi?, İstanbul, Cep Kitapları, 1996, s. 98

[9] Tacikistan'ın nüfusunun %15,3'ü, Kırgızistan'ın %14,5'i, Afganistan'ın %9'u, Türkmenistan'ın %5'i, Kazakistan'ın %2,8'i Özbek asıllıdır.

[10] P. L. Dash, "Ethno-Nationalism in Uzbekistan", K. Warikoo (der), Central Asia Emerging New Order, Har-Anand Publication, 1996 içinde, s.98.

[11] International Crisis Group Asia Report No: 21, Uzbekistan At Ten: Repression and Instability, Osh/ Brussels, 21 Ağustos 2001, s: ii.

Özbekistan ayrıca Kazakistan'la birlikte ulus-devlet yapısını istikrarlı biçimde muhafaza edebilecek siyasi ve iktisadi potansiyele sahip Orta Asya'daki iki Sovyet ardılı ülkeden biri olarak gösterilmektedir.[12]

Bu nedenlerle Özbekistan'a ismini veren Özbekler'in kimlik tanımlamasının hangi unsurlardan oluştuğunu öğrenmek tüm Orta Asya'nın geleceğiyle ilgili sağlıklı öngörüde bulunabilmek bakımından ehemmiyet taşımaktadır.

Bu husus, özellikle Türkiye'de akademik çevreler, siyasi kesimler ve karar vericiler açısından da önemlidir. Türk aydınının bölgeye bakışı hakkında söylenebilecekler çoktur; ancak bunların bizce en öne çıkanı; Türkistan'a bigâne olanlar ya da sevgi/ilgi gösterenler farketmeksizin, gözlemlenebilen bilgi eksikliğidir. Bu noksanlık, Türk Dünyasını anlama, anlamlandırma ve dolayısıyla bölgeye yönelik politikalar geliştirme çabalarında da kendini hissettirmektedir.

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2000-2003 yılları arasında Prof. Dr. Mustafa Aydın'ın danışmanlığında hazırlanan ve savunulan yüksek lisans tezini temel alan bu kitabın çıkış noktası, Özbekler'i diğer Orta Asya halklarından ayıran özelliklerin, kimlik tanımlamalarının, tarih anlayışlarının kısaca "Özbek"lerin kim olduğunun artık bağımsız bir ulus-devlet olan Özbekistan'ın dış politikasının incelenmesinde yol gösterici nitelik taşıdığı varsayımıdır.

Kitabın birinci bölümünde tarihsel bir arka plan oluşturabilmek için:

- Özbek adının tarih sahnesine çıkışı ele alınacak,
- Orta Asya halkları arasındaki ilişkiler ve bugünkü kimlik tanımlamaları bakımından da önem arz eden "yerleşik", "göçebe", "Özbek", "Sart", "Türk" "Tat" ve "Tacik" gibi kavramlar izah edilecek,
- Özbekler'in İslamiyet'e intisaplarına değinilecek, Orta Asya halklarının ve Özbekler'in İslamiyet'i algılama ve uygulama şekilleriyle anlayış farklılıkları irdelenecektir.

[12] Dash, "Ethno-Nationalism in Uzbekistan", s. 98.

Özbek kimliğinin incelenmesinde 1924'te kurulan ve yerini 1991'de bağımsız Özbekistan Cumhuriyeti'ne bırakan Sovyet Sosyalist Özbekistan Cumhuriyeti'nin belirleyici bir yeri vardır. Özbekistan'ın ilk Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un da belirttiği gibi tarihsel açıdan "Merkezi Asya'da milli devlet kurma" geleneği bulunmuyordu ve bölgede Rus istilasına kadar mevcut olan devletler, genelde sülale bağlılığını ve bölgesel aidiyeti (Buhara Emirliği ile Hokand/Fergana ve Hive Hanlıkları) esas almaktaydı.[13] Dolayısıyla modern anlamda bir millet olarak Özbekler esasen "erken Sovyet döneminin bir ürünüdür".[14] Bu durumda Özbekistan bir anlamda Bolşevik Devrimi sonrası gelişmelerin ve SSCB'nin "milliyetler politikası"nın bir sonucudur.

Dolayısıyla 1991 ertesinde bağımsız Özbekistan'ın izlediği dış politikanın anlaşılabilmesi için bu idari-politik birimin içini dolduran Özbek kimliği iyi tahlil edilmelidir. Bu nedenle birinci bölümün ikinci kısmında Sovyet dönemi Özbekistan, ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

Özbek kimliğinin temel özelliklerinin anlaşılmasında elbette Sovyet öncesi dönemin de ehemmiyeti vardır. Ancak bu anlama gayreti içerisinde, bizim için daha önemlisi tarih boyunca kullanılan kavramların millet oluşturma sürecinde başka bir ifadeyle Sovyet Özbekistanı'nda nasıl yorumlandığıdır. Zira bağımsız Özbekistan'ın yöneticileri, bazı yorum farklılıkları dışında, temel olarak Sovyet döneminde imal edilen kimliği sahiplenmişlerdir. Bundan dolayı çalışmamızda Sovyet Özbekistanı'nın sınırlarının belirlenmesi, tarih üretme/oluşturma/yazma süreci, Timur figürü ve Timurlular'ın Özbek kimliğine etkileri kapsamlı şekilde değerlendirilmiştir. Bu tespitler genellikle ikinci kaynaklara dayanmakta olup, yazarın imkân bulamadığı Sovyet arşivlerinde yapılacak şümullü incelemelerin bu sahada teyit edici daha zengin bir malzemeyi ortaya koyacağı muhakkaktır.

Bu bölümün son kısmında ise yukarıda bahsedilen etkileşim(ler) sonucunda ortaya çıkan Özbek kimliğinin genel nitelikleri ele alınarak, bu kimliği etkileyen ulus-üstü kimlikler (İslam ve Türklük)

[13] İslam Kerimov, *Özbekistan 21. Yüzyılın Eşiğinde*, Ankara, Bilig Yayınları, 1997, s. 94.

[14] James Critchlow, Nationalism in Uzbekistan, Boulder, Westview Press, 1991, s. 3.

ve ulus-altı kimlik (bölgecilik) ile Özbek yönetiminin pekiştirmeye çalıştığı "Özbek kimliği" çerçevesinde bu tanımlamalara bakış açısı üzerinde durulmuştur.

Kitabın bu kısmında "ulus-devlet" ve milliyetçilik konularında kaleme alınan hemen her eserde görülebilecek kuramsal tartışmalara girilmemiştir. Bunun bir nedeni, bu alanın büyük ölçüde tüketilmiş olması diğer sebebi de Sovyet tecrübesi nedeniyle bir ölçüde özgün bir model olarak görülebilecek Özbek milli kimliğinin oluşması sürecinin incelenmesinde muhtemel bir teorik yoğunlaşmanın ilave fayda sağlamayacağının düşünülmesi olmuştur. Bu noktada altı çizilmesi gereken bir husus bulunmaktadır: Modern bir kavram olan ulusların/milletlerin teşkilinde tarihin çoğu kez deforme edilerek kurgulanması, bilinçli unutkanlık ya da hatırlama, milleti bir arada tutacak mitlerin/efsanelerin/kişilerin öne çıkarılmaları gibi unsurlar yadırgatıcı ve kitabın konusu olan Özbekler'e has bir durum değildir.

Çalışmanın ikinci bölümü ise ilk kısımda muhtelif veçheleri açıklanan Özbek kimliğinin bağımsız Özbekistan'ın 1991 sonrası takip ettiği dış politikaya etkilerine hasredilmiştir. Bu bölümde öncelikle genç Özbekistan'ın dış politikasının genel nitelikleri, bağımsızlığın ardından karşı karşıya kaldığı sorunlar ve Özbek kimliği optiğinden dış politikaya nasıl yaklaşıldığı anlatılmıştır.

İkinci bölüm kendi içerisinde 1991-1999, 1999-2001, 11 Eylül sonrası ve Andican Olayları ertesi olmak üzere dönemsel ayrıma tabi tutulmuştur.

İlk iki dönem arasında ülkenin 1999'da maruz kaldığı ve dış politika yönelimlerini etkileyen terör saldırıları milat olarak belirlenmiştir. 1991-1999 dönemi beş ara bölüme ayrılmıştır: Özbekistan'ın bölgesinde kendisine biçtiği rol (bölgesel hegemon) ve bu bağlamda görece kendisinden "zayıf" Kırgızistan ile ilişkileri, "eski büyük kardeş/merkez/sömürgeci" Rusya'yla ilişkiler, Türkiye'yle ilişkiler, Tacik İç Savaşı'nın Özbekistan'a etkileri ve Özbekistan'ın savaşa bakışını da içeren Tacikistan'la ilişkiler ile son olarak Özbekistan'da "İslamcılığın yükselişi ve köktendinci terör".

Özbekistan İslami Hareketi'nin faaliyetlerinin Özbek dış politikasına yansımaları ise 1999-2001 arası dönemde tek ana başlık altında incelenmiştir.

11 Eylül terör saldırıları sonrası değişen dünya dengeleri ve ABD'nin Afganistan harekâtı ile bu süreçte Özbekistan'ın konumu da ayrı bir bölümü teşkil etmiştir.

2005 Andican Olayları ertesinde yaşananların Özbek dış politikasına yansımaları ise tezin savlarının test edileceği bir başka kısımda irdelenmiştir.

Bu çalışmanın dış ülkelerle ilişkilere dair bölümlerinde ortaya konulan tezin ispatı bakımından Kırgızistan ve Tacikistan ile ilişkileri incelenmiştir. Rusya, ABD ve Türkiye ile münasebetlerde gözlemlenen iniş-çıkışlar da Özbek ulus-kimliğinin dış politikaya etkisini anlamamız açısından bir izlek işlevi gördüğü için ayrıntılı biçimde aktarılmıştır.

Konuyu dağıtmamak adına değinilmeyen ve aslında kapsamlı ilgiyi hak eden Özbekistan'ın "rekabet" ettiği ileri sürülen Kazakistan ve bir ölçüde Türkmenistan'la ilişkileri üzerinde ayrıca çalışılması gereken konulardır. Umulur ki bunlar da Türkiye'de ileriki dönemlerde detaylı olarak incelenir. Keza bu çalışmada işlenmeyen ÇHC'nin yükselişi ve Kuşak-Yol Projesi çerçevesinde Pekin'in bölgeye artan ilgisi ayrıca Özbekistan'ın dış politikasını çeşitlendirmek için 1990'lardan itibaren Güney Kore ve bir ölçüde Japonya ile geliştirdiği münasebetler de aynı cümledendir.

Özbekistan'ın birinci Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un Eylül 2016'da yaşamını yitirmesinin ardından yaşanmakta olan değişim, çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Buna mukabil, ilk bölümde anlatılan Özbek ulus kimliğine dair unsurların hâlihazırda yönünü arayan bu değişimin anlaşılması bakımından da aydınlatıcı olduğu düşünülmektedir.

BÖLÜM I

ÖZBEK KİMLİĞİ

SSCB ÖNCESİNDE ÖZBEKLER VE KİMLİK

Geçmişler geleceğe, suyun suya benzemesinden daha ziyade benzer.

İbn-i Haldun,
Mukaddime[1]

1. Özbek Kavramı, Tarih Sahnesine Çıkışı, Taşıdığı Anlam ve Tarihsel Gelişimi

Özbek adı, ilk olarak 14. yüzyılın başlarında Kuzeybatı Asya'da tarih sahnesine çıkmıştır. Zeki Velidi Togan'a göre, "daha önce Toğmak denilen, dinamik ve kalabalık bir kabile konfederasyonu olan" Özbekler isimlerini (Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han'a atfen "Cuci Ulusu" olarak bilinen) Altınorda halkının Müslümanlığı kabul etmesini sağlayan Özbek Han'dan (1312-1341) almışlardır.[2]

Esasen *Modern Uzbeks* kitabının yazarı Allworth'ün de belirttiği gibi bu konuda iki temel görüş bulunmaktadır: Birincisi, özellikle Rus ve Avrupalı tarihçilerin üzerinde durdukları Özbek isminin öz (kendi) ve bek (bey) kelimelerinden oluşan ve "kendi kendinin beyi" anlamına gelen bileşik kelime olması dolayısıyla adı geçen halka bu niteliğinden dolayı verildiği iddiasıdır.

İkinci görüş, en güçlü Altınorda yöneticilerinden biri ve Cengiz Han'ın itibarının[3] temsilcisi olan Özbek Han'ın bu vasıflarının, kendisini takip eden Tatar kabilelerinin "Ulus-i Özbek" olarak anıl-

---

[1] İbn-i Haldun, Mukaddime I, Şark İslam Klasikleri, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 20

[2] Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, s. 31.

[3] Cengiz Han'ın soyundan gelenlerin hükümdar olmak için doğal hakka sahip oldukları, bu niteliği haiz olmayanların "Han" olamayacakları Türkistan topraklarında genel kabul gören bir hususdur. Orta Asya coğrafyasında kendi ismini taşıyan çok güçlü bir devlet kuran Timur, Cengiz Han soyundan gelmediği için hanlık iddiasında bulunmamış, "Amir (Emir)" unvanı ile yetinmek zorunda kalmış ve yanında önce Suyurğatmıs Han ve sonra Sultan Mahmut Han ismindeki Cengiz Han soyundan kukla hükümdarlar taşımıştır.

malarına neden olduğudur.[4] Esasen Türk tarihinde yöneticilerinin ismiyle anılan halklar ve devletlere sıkça rastlanmaktadır. Timur İmparatorluğu, Cuci Ulusu, Selçuklular ve Osmanlılar bir çırpıda sayılabilecek örnekler olarak akla gelmektedir.

Timur'un kurduğu devletin güçlenmesiyle hemen hemen aynı zamanlarda (14. yüzyılın sonları) ortaya çıkan Özbek kabile konfederasyonu, Timur'un hükümdarlığı sırasında Orta Asya sınırlarının dışında Batı Sibirya ve Kuzey Kazakistan'da varlığını sürdürmüştür.

Bu noktada büyük Türk hükümdarı Timur'dan kısaca bahsetmekte fayda vardır. 1336'da bir Türk kabilesi olan Barlas Boyunun Beyi Tarağay'ın oğlu olarak Keş'te (Şehr-i Sebz) dünyaya gelen Timur, 1370'de Maveraünnehir'in tek hâkimi olarak İran ve kuzeydeki Altınorda Devletine karşı mücadele etmeye başladı. 1395'te Altınorda Hükümdarı Toktamış[5] Han'ı yenilgiye uğratan ve başkenti alan Timur daha sonra Osmanlılar dâhil olmak üzere çeşitli devletlere karşı seferler düzenlemek suretiyle 32 yıl içerisinde doğuda Altay Dağlarına, batıda Karadeniz ve Akdeniz'e, güneyde de İndus'a kadar uzanan geniş bir imparatorluk kurdu. 1405'te ölen Timur'dan sonra bölgede hakim olanlar, onun soyundan gelen Şahruh (1377-1447 Herat), Uluğ Bey (1394-1449 Semerkant), Hüseyin Baykara (1438-1506 Herat) ve Babür Şah (1483-1530 Fergana) gibi isimlerdir.[6]

Özbekler'in bugün Özbekistan olarak tanımlanan coğrafyada daha dar anlamda Sir Derya (Seyhun) ile Amu Derya (Ceyhun) nehirlerinin arasındaki verimli topraklarda (Maveraünnehir) görülmeye başlamaları 15. yüzyıldan itibaren hızlanmıştır.

1428–1468 yılları arasında Özbek kabilelerini birleştiren, Şeybani (Şıban) hanedanı mensubu Ebu'l Hayr Han'ın (1412–1468) önderliğinde Özbekler, kuzeydeki Kıpçak steplerinden güneye doğru ilerlemeye başlamışlardır. Ebu'l Hayr Han daha önce atalarının (Cuci Ulusu) kontrolü altındaki Harezm bölgesini ele geçirmek için harekete geçmiş ve Harezm'in başkenti olan Urganç'ı (Gürgenc) almış

---

[4] Edward Allworth, Modern Uzbeks, California, Hoower Institution Press, Stanford University, 1990, s. 33.

[5] "Tuktau" Kıpçak dillerinde "durmak" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Toktamış, Türkiye Türkçesindeki "Durmuş" isminin karşılığı gibidir.

[6] Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 9.

fakat asıl yurdu olan Kıpçak bozkırlarındaki karışıklıklardan dolayı geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Özbeklerin Amu Derya kıyılarına yaptıkları bu ilk akınlar, Timurlular üzerinde ve bölgede bıraktığı olumsuz izlenimlerden ötürü önemlidir.[7] İlk teşebbüsün akim kalması Maveraünnehir'in Özbeklerce ele geçirilmesini bir süre geciktirmiştir. Ancak Özbekler çok geçmeden geri geleceklerdir.

Özbek tarihinin ve bir anlamda Orta Asya'daki etnik terkibinin en azından bir bölümünün netleşmesinde önemli bir aşama, 1465-1466'da Özbek kabile konfederasyonunun bölünmesidir. Daha önce bugünkü anlamıyla Özbek, Nogay, Kazak ve Başkurt halklarının tümünü kapsayan "Tüm Tatar ve Kıpçak göçebe aristokrasisinin genel adı olan Özbek kavramı", 15. yüzyıldaki gelişmelerden sonra daha dar anlamda kullanılmaya başlanmıştır.[8]

1466'da Ebu'l Hayr Han'ın "gevşek" siyasetini tasvip etmediklerini söyleyen Giray ve Canibek sultanlar Özbek Konfederasyonundan ayrılarak "kazak" olmuşlardır.[9] Bu topluluk, ilk önceleri "Kazak-Özbekler" daha sonra ise Özbek ismi düşerek sadece "Kazak" olarak anılmışlar ve bugünkü Kazakistan Cumhuriyetine adını veren halkın nüvesini oluşturmuşlardır. Böylece Özbekler ile Kazaklar arasında etkilerinin günümüze kadar uzanıp uzanmadığı araştırılmaya değer bir kardeş/kuzen rekabeti doğmuştur.

Netice itibariyle Özbekler, bu dönemde Sibirya Özbekleri, Kazak Özbekleri ve Şeybani Özbekleri olarak üçe ayrıldılar. Asıl konumuz olan ve bugünkü Özbekistan halkının kökeninin bir kısmını oluş-

---

[7] Ibid. s. 8

[8] Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, s. 31.

[9] Mehmet Saray, Özbek Türklerinin Tarihi, İstanbul, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, 1993, s.14. "Kazak" kavramı başına buyruk, hiçbir otoriteye tabi olmayan anlamına gelmektedir. Togan'ın belirttiğine göre, "kazak" daha çok siyasi bir amaçla, bir isyan neticesinde bulunduğu topluluktan uzaklaşarak dağ ve sahralara çekilen ve fırsattan istifade ederek hükümet işlerini ele alana dek el ve kabilesinin himayesinin dışında dolaşan maceraperestlere ve Türk kavimlerinde ergenlik çağına erişen erkek çocukları hayata alıştırmak için sahraya çıkarma adetine verilen isimdir. Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, s. 37. Çarlık Rusyası'nın merkezileşme çabalarından, serflikten ve dini reformlardan kaçarak sınır bölgelerine yerleşen Rus Kazakları'nın daha doğru bir ifadeyle "Kozakları"nın Türkçe kökenli bu kelimeyle anılmalarının sebebi de aynıdır, yani "otoriteye karşı çıkmalarıdır".

turan Şeybani Özbekleri (Togan, Şıban Oğulları denilmesi gerektiğini savunmaktadır), 16. yüzyılın başlarında Kıpçak bozkırlarından güneye doğru yapılan son büyük göçü gerçekleştirdiler.

Özbeklerin Ebu'l Hayr Han liderliğinde güneye doğru ilerlemeleri Timur'un vefatı ve kurduğu imparatorluğun zayıflamaya başlamasıyla aynı tarihlere rastlamaktaydı. Ebu'l Hayr Han'ın ölümünden sonra sekteye uğrayan bu yayılma, bilahare torunu Muhammed Şeybani Han önderliğinde, Timurlular olarak adlandırılan Timur sonrası hükümdarların topraklarına doğru devam etmiştir. Özbekler, 1506'da Buhara'yı ele geçirmişler ve nihayet 1507'de Herat'ı alarak Timur hanedanının yönetimine son vermişlerdir.

Böylece bozkırdan bugünkü Özbekistan topraklarına büyük bir nüfus akımı olmuştur. Bunun sonucunda da bölgenin Türkleşmesi hızlanarak bozkırdaki en kalabalık göçebe unsurlar yerleşik hayata geçmişlerdir.[10] Bu olayın, Orta Asya tarihi ve halkları arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde önemli bir başka faktör olan göçebe-yerleşik ikilemi üzerinde de etkisi olmuştur. Bu konuya ileride ayrı bir bölümde değinilecektir.

Muhammed Şeybani Han'ın 1510'da Türk Safevi Şahı İsmail ile yaptığı savaşta yaşamını yitirmesine rağmen Semerkant merkezli olmak üzere Maveraünnehir'de Şeybani Hanlığı kurulmuştur. Timur'un torunlarından meşhur Babür Şah, Muhammed Şeybani'nin öldürülmesinden istifadeyle Orta Asya'yı ele geçirmeye teşebbüs ettiyse de, çabuk toparlanan Özbeklere 1512'de tekrar yenilmiş, Türkistan'ı temelli terk etmiş ve Afganistan ile Kuzey Hindistan'da Babür Türk (İngilizce tabiri ile *Mogul*) İmparatorluğunu kurmuştur.[11]

Özbek Şeybani Hanlığı, 17. yüzyıldan itibaren İpek Yolu'nun da önemini yitirmesiyle zayıflamaya başlamış ardından Buhara'da Mangıtlar, Hive'de Kungratlar ve Hokand'da Minler olmak üzere üç farklı Özbek hanedanı bölgede hüküm sürmeye başlamıştır.[12]

---

[10] Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, s. 105-106.

[11] Mehmet Saray, Özbek Türkleri Tarihi, s. 15.

[12] John Glenn, The Soviet Legacy in Central Asia, New York, St. Martins Press, 1999, s. 61.

19. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise bölge Buhara Emirliği ile Hive ve Hokand (Fergana) Hanlıklarının egemenliği altındaydı. 18. yüzyılın başlarından itibaren bölgeye sızmaya başlayan Ruslar, istila hareketlerinin sonucunda 1876'da Hokand'ı ilhak etmişler, Hive ve Buhara'yı fiilen kontrol altına almakla birlikte siyasi varlıklarına dokunmamışlardır.

Çarlık Rusya'sı döneminde bugün Orta Asya olarak nitelendirilen bölge, Kazakistan steplerini kapsayan alan "Bozkır Genel Valiliği" ile himaye altına alınan Buhara Emirliği ve Hive Hanlığına bırakılan topraklar haricindeki alan "Türkistan Genel Valiliği" olmak üzere idari taksimata tabi tutulmuştur.[13]

[13] Beatrice F. Manz, "Historical Background", Beatrice F. Manz (der), Central Asia in Historical Perspective, Boulder, Westview Press, 1994 içinde, s. 13.
Çarlık Rusyası'nın Orta Asya'ya yöneliminin ilk safhalarına dair geniş bilgi için Michael Khodarkovsky, "Russia's Steppe Frontier, The Making of a Colonial Empire, 1500-1800", Indiana University Press, 2004